

Inhoud

1	Mr Radio Philips	11
2	Een laatste vleugje vrede	20
3	Je bedrijf verliezen	36
4	Toonladders, cactussen	46
5	Erni Christianus	55
6	Tussen Praag en Rotterdam	60
7	Aletrino	76
8	Stalin in de etalages	84
9	Peppy Sternheim Lewin	96
10	Nathan Gutwirth	111
11	Godsonmogelijk, maar wie weet	121
12	Handleiding voor de consulaire ambtenaar	131
13	Het witte schip met de zwarte romp	142
14	De eigenzinnige Sugihara	150
15	De binnenplaats van de Lietükis-garage	170
16	Kameraad Nina	176
17	Het fiat: de partijleider en de invloedrijke dwerg	184
18	Pan Tadeusz	197
19	Chanson russe	206
20	Please forgive me, I cannot write anymore	212
21	Ieder voor zich	217
22	De Zweedse weg	224

23	Een datum over het hoofd gezien	241
24	En naar het oosten, vooruit	250
25	Teruggestuurd, en weer teruggeseind	260
26	In Kobe, het huis met de groene luiken	277
27	Zorach Warhaftig	285
28	Zofia en graaf Romer	293
29	Oneven is de dood, even het leven	303
30	Escorte naar Sjanghai	308
31	Het geheim van Kaunas	319
32	Mauthausen	335
33	Zwart begraven	340
34	Meneer Frits	348
35	Kom op! Blaas! Gil! Knal!	356
36	Van de Avenue Joffre naar het getto	377
37	Zoveel namen op een muur	389
38	Niets aan de hand in Psychiko	397
39	De reprimande	414
40	Willen weten	425
41	Onder een spar of een den	431
42	Van de overlevenden geen bericht	437
43	De uittocht uit Egypte	444
44	Wie één leven redt, redt een hele wereld	453
45	De Zaak: Holland – 977	457
46	Bruiloft in Antwerpen	467
47	Steentjes op het graf	476
	Verantwoording van de bronnen	481
	Verantwoording illustraties	503

Mr Radio Philips

Alles van belang begint onverwacht en maakt je achterdochtig. Soms word je voor een onmogelijke keuze gesteld en moet je in een fractie van een seconde beslissen. Je weet het nog niet, maar je voorvoelt al wel dat de rest van je leven ervan af kan hangen. Hoe reageer je dan? Ik zou het van mezelf niet weten, en misschien heb ik me daarom als een mol in deze geschiedenis gegraven.

Jan Zwartendijk hoorde de telefoon rinkelen. Hij stond al buiten met zijn tas onder de arm en een sleutel in zijn hand; hij had net de showroom en het kantoor afgesloten. Het liep tegen zes uur, Oost-Europese zomertijd. De zon scheen onder de kruinen door van de bomen aan de Laisvės alėja, Vrijheidslaan, de langste en breedste boulevard van Kaunas. De radio's glommen in de etalage; hun emblemen – vier sterren en drie golven – leken van zilver. Mr Radio Philips noemden ze hem in de stad, en altijd klonk er iets van bewondering in door, alsof hij de toestellen zelf in elkaar had geschroefd en van een elektronenbuis en luidspreker had voorzien. Meer nog dan in Nederland golden radio's hier als voorbodes van de moderne tijd.

Achterlijk kon je Kaunas allang niet meer noemen, maar het aantal telefoonaansluitingen vulde slechts een dunne gids. Iets zei hem dat het niet zonder consequenties zou zijn als hij de hoorn opnam. De datum flitste als een waarschuwing door zijn hoofd: 29 mei 1940. Hij mocht dan een doorsnee zakenman zijn – drieënveertig jaar oud, ge-

trouwd, drie kinderen – hij was ook een buitenlander die nooit precies wist wie hij geloven moest in Litouwen. Als het even kon, hield hij een veilige afstand aan. Door de deur te ontsluiten, terug te lopen naar zijn bureau en de hoorn op te nemen zou hij alle gevaren binnenlaten van een stad die op de rand van oorlog balanceerde.

Voor heldhaftigheid was hij niet in de wieg gelegd. Hij miste de ambitie. Het liefst was hij zo snel mogelijk naar huis gegaan. Een uur-tje ontspanning in de tuin met Erni en de kinderen, voor ze aan tafel zouden gaan. Het was alweer zijn derde jaar in Kaunas en hij wist dat je van de warme zomeravonden moest genieten, anders kwam je de lange winter niet door. Onder de appelbomen zou de dolgedraaide wereld verschrompelen tot een wolk in de verte. Hij kon het soms niet nalaten om weg te vluchten uit de realiteit, ook al was het stomp-zinnig om in vrede te blijven geloven.

De hele middag had hij spanning gevoeld op de zaak. Ogenschijnlijk was er niets aan de hand geweest, als je de overvolle asbakken over het hoofd zag. Geen klanten, geen bestellingen. Een landerig soort rust. Hij had De Haan en Van Prattenburg om halfzes naar huis gestuurd. De Haan, die leiding gaf aan de radioassemblagefabriek, sleet zijn dagen op het kantoor. Sinds de productie was gestaakt liet hij zich alleen 's morgens even zien op de werkvloer om het personeel te laten weten dat hij nog altijd bestond. Van Prattenburg deed de administratie en was de financieel directeur. Alleen aan het einde van de week had hij het druk, als de lonen uitbetaald moesten worden.

Veel meer dan nerveus sigaretten roken en om de andere minuut naar buiten kijken hadden de heren niet gedaan. Iedereen in de stad verwachtte het Rode Leger. Maschewski was nog even gebleven, tot hij een vrouw in een veel te luchtige zomerjurk voor de etalage van de showroom had zien staan: hij was op haar afgestapt alsof ze een potentiële klant was en had hij een praatje met haar gemaakt. In het Duits, Litouws, Pools of Russisch – dat had Zwartendijk niet kunnen horen, maar hij was er wel zeker van geweest dat Maschewski vooral naar buiten was gelopen om zijn zenuwen tot bedaren te brengen.

In Kaunas heerste de stilte voor de storm. De tanks konden ieder

Jan Zwartendijk.

moment de stad binnenrollen om zich bij de bruggen over de Neris en Nemunas te posteren. Hij zag al voor zich hoe de Russische soldaten over de twee kilometer lange Laisvės alėja zouden marcheren die, o ironie, in de tsaristische tijd was aangelegd om meer luister te geven aan militaire parades. Het kon vandaag of morgen gebeuren. Vanaf dat moment zou het definitief gedaan zijn met het vrije, zelfstandige Litouwen. Het land zou ingelijfd worden bij de Sovjet-Unie, daar bestond geen twijfel over.

De telefoon bleef maar rinkelen. De hele week was hij nog niet één keer overgegaan. Eindelijk een order dan? Door de oorlogsdreiging maakten ze opnieuw nul omzet; het ging even beroerd als tijdens de crisisjaren die in Litouwen tot 1937, 1938 hadden voortge-

duurd. Hij had vijftien werknemers van de assemblagefabriek naar huis moeten sturen en de overige twintig op non-actief gesteld. In de hele maand mei hadden ze niet één radio verkocht. De overgebleven personeelsleden hingen maar wat rond bij de lege montage-tafels in afwachting van wat komen zou. Zoekend naar nieuws luisterden ze naar alle zenders die ze op de korte golf konden vinden. Volgens De Haan draaiden ze de volumeknop hoger als ze Hitler hoorden.

Een order kon het niet zijn. Wie belde er nu op een doordeweekse dag even voor zessen om een gloednieuw apparaat aan te schaffen? Eindhoven was het evenmin: met het hoofdkantoor handelde hij alles schriftelijk af want internationaal telefoneren kostte evenveel als een treinreis naar Berlijn. Het moest iets anders zijn, iets wat geen uitstel duldde.

Slecht nieuws ongetwijfeld. Hij hoopte dat het niet van Piet kwam. Met zijn eeneiige tweelingbroer was hij zo sterk verbonden dat hij begon te niezen als Piet tweeduizend kilometer verderop verkouden werd. Sinds de vorige maand had hij niets meer van zijn broer vernomen. Was Piet in Rotterdam geweest, op de 14de mei? Als hij niet opnam, zou hij zich de hele avond en hele nacht afvragen wat hem was overkomen.

Of hield het toch verband met de dreigende situatie? En was het dan niet slap om net te doen alsof er niets aan de hand was?

Hij stak de sleutel in het slot, duwde de deur open, liep de showroom door, spurpte de trap op naar het kantoor op de bel-etage, tilde de hoorn van het bakelieten toestel en hijgde: 'Hallo... Lietuvos Philips...'

'Zwartendijk?'

Een Nederlander, wiens 'r' op zuidelijke wijze rolde.

Hij bromde instemmend en trok met zijn ene vrije hand zijn stropdas wat lossier – hij had de hitte mee naar binnen genomen.

'De Decker...'

De naam zei hem niet onmiddellijk iets.

'Nederlands gezantschap in Riga...'

Ah ja, die De Decker.

‘Excellentie...’

‘Laat u dat maar achterwege, de tijden zijn er niet naar.’

Hij had De Decker slechts één keer ontmoet, tijdens de receptie op het presidentiële paleis, toen de ambassadeur zijn geloofsbrieven was komen aanbieden. De Baltische landen waren toen nog zelfstandig; het was ergens in het voorjaar van 1939 geweest, een paar maanden voor Hitler en Stalin hun duivelspact hadden gesloten en Polen en de Baltische landen als tijdens een potje monopoly onder elkaar hadden verdeeld. De Decker was benoemd tot ambassadeur in Letland, Estland en Litouwen. In elk van die landen had hij zich aan de president en de voorzitter van het parlement moeten voorstellen.

Een vroegoude man, nog geen zestig, getekend door het leven. Kort na aankomst in Riga was zijn vrouw overleden. Geen kinderen... Hoe voel je je dan in een land waar je geen mens kent? Als directeur van een van de weinige Nederlandse bedrijven in de regio had Zwartendijk het als zijn plicht gezien acte de présence te geven, ook al had hij een hekel aan recepties.

Kaal. Langgerekt gezicht, kromme neus, ingevallen wangen. Op de receptie had hij gehoord dat de nieuwe ambassadeur Belg van geboorte was – wat hem verwonderd had. Geen Bourgondiër in ieder geval. Meer een type dat nooit de bloemetjes buitenzette, en nooit uit onderhandelingen wegliep voordat er resultaat was geboekt.

Een man van weinig woorden ook. Na het voorstellen had hij gemompeld: ‘Ah, Philips... Uw hoeveelste post in het buitenland?’ Hij had niet willen uitweiden en alleen gezegd: ‘Lange tijd Praag... Toen Hamburg.’ Deed er niet toe dat dat voor een andere firma was geweest... De ambassadeur had hem even aangekeken. ‘Hamburg? Ik heb er net zeven jaar Düsseldorf op zitten als consul-generaal. Leuk, Duitsland... Heeft u ook zo genoten? Of werd u een beetje moe van al die gestrekte armen?’

Dat hij er niet bij grinnikte, was hem bevallen.

Na de Hollandse capitulatie, die veel sneller kwam dan verwacht,

was De Decker op zijn post gebleven. Het Koninkrijk der Nederlanden was nog niet in zijn geheel onder de voet gelopen – Indië, Curaçao en Suriname waren er nog, en de regering en de koningin waren niet afgetreden maar in ballingschap gegaan.

Een paar dagen na de overgave had de ambassadeur hem in een telegram gevraagd of Philips in Litouwen openbleef. Hij had een telegram teruggestuurd: ‘Geen order tot sluiting uit Eindhoven.’

Ze hadden nooit eerder met elkaar gebeld.

‘Zwartendijk, om met de deur in huis te vallen: ik heb u nodig. Ik zit te springen om een consul in Kaunas.’

Hij zei even niets. Toen: ‘We hebben Tillmanns toch?’

‘Een Duitser. Waanzin om Nederland na de inval en de capitulatie door Herr Doktor Tillmanns te laten vertegenwoordigen! En wat voor een Duitser! U weet...’

‘Dat is meer zijn vrouw, die zou Hitler het liefst morgen met een bos bloemen begroeten. Tillmanns valt geloof ik wel mee. Hij woont al lang in Litouwen.’

‘Alle Duitstaligen in Litouwen zijn pro-nazi, dat weet u beter dan ik. Goed, doet er niet toe, ik hoefde de consul niet eens de laan uit te sturen, Tillmanns heeft op de dag van de Duitse inval zijn functie neergelegd – echt op de dag zelf, op 10 mei –, wat voor de man pleit... Het ontslag van Tillmanns is nog niet bekrachtigd. Ik kan daar niet op wachten, ik heb stante pede een waarnemer nodig. Mijn keuze was snel gemaakt.’

‘Kijk eens aan. Wat een eer!’

Hij vroeg zich af of het ironisch genoeg klonk.

‘Dan hebben we meteen een kantoor. Begrijpt u?’

Ah, was dat het!

‘... Tillmanns verschaft ons niet langer onderdak. We moeten zijn pand per direct verlaten. Uw zaak zou prima als consulaat kunnen dienen.’

‘U gaat ervan uit dat Eindhoven dat goedkeurt?’

‘De hele top van Philips is naar Londen uitgeweken, net als onze regering en Hare Majesteit de Koningin.’

‘De hele top, op Frits Philips en Guépin na, die zijn op hun post in Eindhoven gebleven. Guépin is mijn directe baas. Ik ontving gisteren een bericht van hem dat hij naar alle buitenlandse vestigingen heeft gestuurd.’

‘En?’

‘Het hoofd koel houden en doorgaan op de oude wijze.’

‘Dat lijkt me een illusie, Zwartendijk. Philips is onder Duits beheer gesteld, zoals alle grote bedrijven in Nederland. Maar als ik me niet vergis staat u als directeur van Philips Litouwen aan het hoofd van een zelfstandige onderneming en heeft u een zekere vrijheid van handelen?’

‘U bent goed ingelicht, meneer De Decker.’

‘De opengevallen post moet zo snel mogelijk bemand worden. Begrijpt u?’

‘Ik wil niet flauw doen, mijnheer de ambassadeur...’

‘Gezant. Het Koninkrijk der Nederlanden heeft gezanten, geen ambassadeurs.’

‘Wat is het verschil?’

‘Kleine mogendheden hebben gezanten, grote ambassadeurs. Sinds het Congres van Wenen van 1815 heeft Nederland de status van “kleine mogendheid”. Een ambassadeur heeft voorrang boven een gezant, hij geniet “préséance”. Voor de ambassadeur van Duitsland, Frankrijk of Groot-Brittannië moet ik een stapje terug doen.’

‘Zo ziet u maar, ik weet er helemaal niets vanaf.’

‘Beschouw me als ambassadeur, maakt niet uit, zo word ik hier overal genoemd.’

‘Ik wil u graag van dienst zijn, meneer De Decker, maar ik heb geen enkel benul van diplomatieke of consulaire zaken. Ik weet gewoon niet wat het inhoudt en wat het met zich meebrengt.’

‘Vrijwel niets. Een enkele landgenoot wiens paspoort verlengd moet worden, of die hulp en bijstand nodig heeft. Misschien een firma die vraagt om bemiddeling. Het stelt weinig voor.’

De ambassadeur kuchte even alsof hij zelf in de gaten had dat hij een te simpele voorstelling van zaken gaf.

‘Waar het om gaat, Zwartendijk, is dat Nederland in Litouwen vertegenwoordigd blijft. Als we het consulaat sluiten, zijn we weg uit deze contreien. Ik heb het consulaat in Tallinn ook opengehouden, en het gezantschap in Riga... Ik voel me zo’n beetje als kapitein op een zinkend schip. Ik heb hulp nodig, in mijn eentje red ik het niet... Er zullen veel dingen op ons afkomen... De nationalisaties... De mensenstroom... Iedereen is op drift geraakt in de regio. Ik vraag of u onze man in Kaunas wilt zijn.’

‘Alles best en wel, excellentie, maar ik weet werkelijk niet hoe ik dat moet aanpakken, wat ik precies moet doen...’

‘Tillmanns zal u de bescheiden en de stempels geven. En het archief. Ik stuur u de consulaire handleiding en instrueer u verder per brief. Als u er niet uit komt, kunt u me te allen tijde bellen op mijn kosten. Ik wil niet dramatisch doen, maar helpt u me in godsnaam. Er staan hier vreselijke dingen te gebeuren.’

‘Het wordt oorlog, ja.’

‘Niet alleen oorlog, het wordt...’

‘Ondergang.’

‘Juist, Zwartendijk, we moeten het ergste vrezen.’

‘U kunt op me rekenen.’

‘Versta ik het goed?’

‘De consequenties ontgaan me nog grotendeels maar ik wil er verder niet over nadenken.’

‘Ah, superbe, Zwartendijk. Dan bent u vanaf nu de waarnemend consul van het Koninkrijk der Nederlanden in Litouwen. Ik beëdig u per direct, vraag de regering in Londen het besluit te bekrachtigen en meld u aan bij de overgangsregering van Litouwen. Ga morgen direct bij Tillmanns langs en neem alle bescheiden van hem over.’

‘Eén vraag toch: mijn vrouw heeft Duits als moedertaal. Ze is op de grens van Polen en Tsjechië geboren in een stadje dat tot het Oostenrijkse Keizerrijk behoorde. Hoe weet u dat zij deugt? Mijn kinderen zitten op een Duitse school, de oudste op het Duits gymnasium. Hoe weet u dat ik deugt?’